

POSTOPEK REŠEVANJA SPOROV V OKVIRU SVETOVNE TRGOVINSKE ORGANIZACIJE: PROBLEM INSTITUCIONALNE PRISTRANSKOSTI?

Procedure of Dispute Settlement in the Framework of the World Trade Organisation: A Problem of Institutional Bias?

1. Uvod

Značilnost sodobnega mednarodnega prava je, da prepoveduje uporabo sile pri reševanju mednarodnih sporov in zapoveduje komplementarno obveznost mirnega reševanja sporov. Eden od načinov mirnega reševanja sporov v mednarodnih ekonomskih odnosih je reševanje trgovinskih sporov v okviru Svetovne trgovinske organizacije (STO, angl. WTO – World Trade Organisation), ki je postopoma nastajal že v okviru Splošnega sporazuma o carinah in trgovini (GATT) (Türk 2007, 467–498). Temeljna pravila in postopki reševanja sporov v okviru STO so načeloma enaki za vse države članice, kljub temu pa študije o nezadostni oziroma neporocionalni zastopanosti trgovinskih interesov nekaterih kategorij držav članic STO, predvsem držav v razvoju (DVR), v dejavnosti reševanja sporov sprožajo vprašanja o ustreznosti obstoječe ureditve (Bown 2005, 1). V članku se bomo ukvarjali predvsem z vprašanjem položaja DVR v odnosu do razvitih držav (RD) v postopkih reševanja sporov, pri čemer nas bodo posebej zanimali možni razlogi za določen tip odnosa. Tako je naša prva hipoteza, da se, kljub premiku postopkov reševanja sporov v okviru STO k večjemu 'legalizmu', DVR v veliko manjši meri poslužujejo reševanju sporov v okviru STO kot razvite države. Nadalje tudi predpostavljamo, da so spori med DVR in RD ponavadi rešeni v korist razvitih držav, kar bi lahko bil možen vzrok za 'nezaupanje' DVR v mehanizme reševanja sporov STO. Tako želimo z analizo preveriti, zakaj se DVR nerade poslužujejo reševanja sporov z mehanizmi STO in ali se v primeru rešenih sporov med DVR in RD v okviru STO kaže trend razreševanja sporov v prid razvitih držav.

Članek je razdeljen na tri dele. V prvem delu članka bomo z metodo analize in interpretacije primarnih in sekundarnih virov orisali razvoj postopka reševanja sporov od GATT do ustanovitve STO ter predstavili posamezne faze postopka, po katerem se v okviru STO rešujejo spori. V drugem delu se bomo nadalje ukvarjali z analizo sodelovanja držav v postopku reševanja sporov pri STO glede na njihovo razvitost, da bi na ta način preverili tudi *de facto* dostopnost postopkov reševanja sporov za vse kategorije držav. V tretjem delu članka pa bomo s pomočjo statistične analize in interpretacije rezultatov preverili našo domnevo, da se v primeru sporov, v katerih so stranke DVR in RD, spor v okviru STO ponavadi razreši v korist razvite države. Pri tem velja opozoriti, da bomo pri statistični analizi v tem delu članka analizirali le spore, ki so bili sproženi pred

Boštjan Udovič*
Gregor Ramuš**
Maša Mrovlje***
Staša Tkalec****

Povzetek

UDK: 339.52/.56(061.1WTO):346.9(100-773/-775)

Avtorji v članku prikažejo postopek reševanja sporov v okviru Svetovne trgovinske organizacije (STO). Ukvarjajo se z razvojem postopka od sprejetja Splošnega sporazuma o carinah in trgovini ter orišejo osnovne značilnosti posameznih stopenj reševanja sporov, ki jih aplicirajo na spor med Združenimi državami Amerike ter Mehiko. Pri tem skušajo dognati, ali se države v razvoju manj pogosto kot razvite države poslužujejo obstoječega postopka reševanja sporov ter v kolikšni meri so spori razrešeni v korist držav v razvoju, kadar se v sporu znajdeti razvita država in država v razvoju. Slednje lahko namreč postavi pod vprašaj institucionalno nepristranskost postopka reševanja sporov ter zagotavljanje pravne enakosti članic Svetovne trgovinske organizacije.

Ključne besede: Svetovna trgovinska organizacija, postopek reševanja sporov, razvite države, države v razvoju, institucionalna pristranskost

Abstract

UDC: 339.52/.56(061.1WTO):346.9(100-773/-775)

We present the procedure of dispute settlement in the framework of the World Trade Organisation (WTO). We deal with its development since the adoption of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) and the basic characteristics of particular stages of settling a dispute that are later applied in a dispute between the United States and Mexico. We try to ascertain whether developing states are less prone to using such a procedure of dispute settlement compared to developed states and to what extent the disputes are actually resolved to the benefit of the developing state when confronted with a developed state. In other words, the latter can put in question the institutional bias of the procedure of dispute settlement and its assurance of judicial equality of WTO members.

Key words: World Trade Organisation, procedure of dispute settlement, developed countries, developing countries, institutional bias

JEL: F13, F14, F55, F59

* Boštjan Udovič, mladi raziskovalec na Centru za mednarodne odnose, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 2000 Ljubljana Slovenija. E-mail: boštjan.udovic@fdv.uni-lj.si.

** Gregor Ramuš, študent 4. letnika mednarodnih odnosov na Univerzi v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 2000 Ljubljana Slovenija.

*** Maša Mrovlje, študentka 4. letnika mednarodnih odnosov na Univerzi v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 2000 Ljubljana Slovenija.

**** Staša Tkalec, študentka 4. letnika mednarodnih odnosov na Univerzi v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 2000 Ljubljana Slovenija.

STO v obdobju 2001–2005. V sklepnem delu članka bomo povzeli ključne rezultate analize ter ovrednotili zaključke.

2. Postopek reševanja sporov v okviru Svetovne trgovinske organizacije

STO je bila ustanovljena leta 1994, s čimer je postala naslednica GATT in odgovorna za nadaljnji razvoj mednarodnega multilateralnega trgovinskega okvirja (Türk 2007, 379). Enega izmed osrednjih mehanizmov za zagotavljanje nemotenih trgovinskih tokov pa že od začetkov GATT predstavlja mehanizem za reševanje sporov. Le-ti nastanejo, ko ena stranka domneva, da zaradi druge pogodbenice ne uživa vseh pravic in ugodnosti, ki so ji formalno dodeljene (WTO 2008b).

Skozi zgodovino GATT sta obstajala in v okviru STO še vedno obstajata dva načina reševanja sporov, in sicer reševanje trgovinskih sporov s pogajanjem oz. diplomatskimi sredstvi in reševanje trgovinskih sporov na podlagi vnaprej predpisanega postopka, v katerem neodvisno telo razsoja o skladnosti določenega ravnanja z GATT oz. STO (Jackson 1998, 60).

Po prvotnem načrtu naj bi bilo reševanje sporov pogodbenic GATT institucionalni del Mednarodne trgovinske organizacije (ITO), saj je »osnutek ustanovne listine ITO želel vpeljati rigorozen postopek reševanja sporov, ki je predvideval učinkovito uporabo arbitraže ter v določenih primerih celo pritožbo na Svetovno sodišče« (Jackson 1998, 65), a ker ITO nikoli ni začela v praksi (Graz 1999, 288–289), je do ustanovitve STO reševanje sporov temeljilo na 22. in 23. členu GATT (Jackson 1998, 65–66; Wilkinson 2006, 96).

Omenjena člena dokazujeta, da je znotraj GATT v zgodnjih letih prevladovalo reševanje sporov z diplomatskimi sredstvi. Pozneje pa so bile kot dopolnilo v okviru GATT ustanovljene tudi delovne skupine za reševanje sporov (Wilkinson 2006, 96), a so bili procesi znotraj njih bolj podobni spravi kot razsojanju s pomočjo prava (Vuković, 2003, 31–32).

Jackson (1998, 66) ugotavlja, da se je največji premik pri reševanju sporov zgodil leta 1955, ko so se odločili, da bo o sporih med pogodbenicami namesto delovnih skupin odločala skupina strokovnjakov, ki bodo imenovani po kriteriju strokovnosti in ne nacionalne pripadnosti. K večji enakopravnosti med državami je prispevala odločitev pogodbenic leta 1966, da poskrbijo za hitro reševanje trgovinskih sporov (Vuković 2003, 35). Pogodbenice so ta cilj še dodatno potrdile v Tokijskem krogu pogajanj (1973–1977), ko so podrobneje razdelale postopke za reševanje sporov iz 23. člena ter kodificirale praktične postopke, ki jih pogodbenice lahko uporabijo, če posvetovanja nimajo zadostiljivega učinka (Vuković 2003, 36–37).

Naslednji mejnik je bil Urugvajski krog pogajanj (1986–1994) (Brosch 1998, 38–9), ki se je končal z ustanovitvijo STO (Vuković 2003, 28). Države so namreč sprejele interpretacijo 23. člena GATT, ki pravi, da je vsako dejanje

v nasprotju z določili GATT kršenje ugodnosti druge pogodbenice ali skupine pogodbenic (Jackson 1998, 67). Po Wilkinsonovem (2006, 97) mnenju je razvoj postopkov za reševanje sporov doživel svoj vrhunec prav z vključitvijo razumevanja pravil in postopkov pri reševanju sporov v pravni okvir STO. Dogovor o pravilih in postopkih za reševanje sporov je namreč pod imenom Telo za razumevanje sporov (*Dispute settlement understanding* – DSU) postal del dogovorov iz Urugvajskega kroga pogajanj (WTO 2008b).

V postopek reševanja sporov so bile v Urugvajskem krogu pogajanj med drugim vpeljane še naslednje spremembe:

- pogodbenice so ponovno potrdile pravico držav, da sprožijo postopek na ravni strokovnjakov in zavrnilo možnost, da bi katera koli pogodbenica blokirala postopek reševanja sporov na tej stopnji (Jackson 1998, 72),
- poročilo skupine strokovnjakov sprejme Telo za reševanje sporov (*Dispute Settlement Body* – DSB), ki ga potrdi, razen če se pritoži katera izmed strank v sporu (*ibid.*),
- v primeru pritožbe o poročilu razsoja Pritožbeno telo (*Appellate Body* – AB) in po razsodbi poročilo pošlje na DSB, poročilo pa ni sprejeto le v primeru, da obstaja konsenz o njegovem nesprejetju (Garret in McCall Smith 1999, 1–2).

Hkrati pa so se države pogodbenice v okviru Urugvajskega kroga pogajanj dogovorile, da bodo v roku štirih let, potem ko bo v veljavi Sporazum o ustanovitvi STO, opravile revizijo postopkov ter bodo »na prvem sestanku po opravljeni reviziji sprejele odločitev, ali bodo nadaljevale, spremenile ali prenehale z uporabo obstoječih pravil in postopkov za reševanje sporov« (WTO 2008b). Postopek revizije se je v okviru DSB začel leta 1997, vendar do sprememb še ni prišlo (*ibid.*).

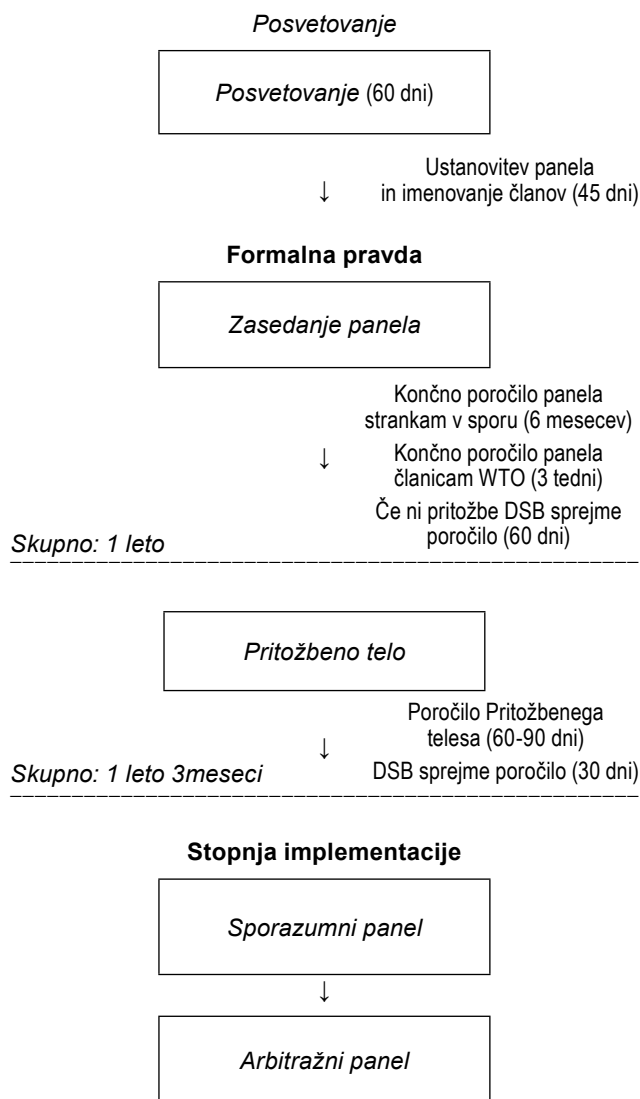
Premik k pravno določenim postopkom za reševanje sporov, ki je bil izveden v Urugvajskem krogu pogajanj, pa ne pomeni, da je razsojanje nadomestilo pogajanja in posvetovanje z drugimi pogodbenicami.¹

2.1. Postopek reševanja sporov v okviru STO

Postopek reševanja sporov v STO lahko razdelimo na »posvetovanje, formalno pravdo in implementacijo« (Busch in Reinhardt 2004, 1). Povedano natančneje, gre za faze posvetovanja, ustanovitve skupine strokovnjakov in določanje postopkov, pritožbene revizije, implementacije in sporazuma (Tatelman in Brougher 2006, 1–2 in slika 1).

¹ Do julija 2005 je le 130 primerov od skupno 332 bilo rešenih tako, da se je proces zaključil na ravni skupine strokovnjakov. Večino sporov so rešili izven sodišča ali pa so ostali v podaljšani fazi posvetovanja, nekateri izmed njih od leta 1995 (WTO 2008a).

Slika 1: Shematičen prikaz faz postopka reševanja sporov v WTO.

Vir: prirejeno po Busch in Reinhardt (2004: 8) in WTO (2008a).

GATT z 22. členom daje kateri koli stranki v sporu pravico, da se posvetuje s kako drugo članico ali članicami STO, da bi na ta način rešila spor. Tožnica v fazi posvetovanja predstavi svoje obtožbe zoper toženo državo (Busch in Reinhardt 2004, 1). Obdobje posvetovanja traja vsaj 60 dni, preden lahko stranka v sporu zahteva posredovanje generalnega direktorja STO ali oblikovanje skupine strokovnjakov (Busch in Reinhardt 2004, 1; WTO 2008a). Ta zahteva je lahko podana prej, če se katera od strank ne dogovori za posvetovanje ali če se stranki strinjata, da spora med njima ni mogoče rešiti s posvetovanjem (Tatelman in Brougher 2006, 2). Skupina strokovnjakov mora biti ustanovljena v roku 45 dni, njena ustanovitev pa se lahko prepreči zgolj s konsenzom DSB (WTO 2008a; Vuković 2003, 42), kar preprečuje, da bi posamezne članice zaustavile postopek. Običajno je sestavljena iz treh

do petih članov, ki jih predlaga sekretariat DSB, stranki v sporu pa jih potrdira (Tatelman in Brougher 2006, 2). Kot je razvidno iz slike 1, predstavlja ustanovitev skupine začetek formalne pravde. Proces poteka v dveh krogih zaslišanj, čemur sledi razpošiljanje začasnega poročila (*interim report*) (WTO 2008a). Na tej točki imata stranki v sporu možnost, da podata svoje mnenje, prosita za dodatna pojasnila ali se pogodita (*ibid.*).² Po šestih mesecih od ustanovitve mora skupina podati končno poročilo in ga v treh tednih posredovati članicam STO (WTO 2008a; Tatelman in Brougher 2006, 2). Poročilo je sprejeto, razen če se obe stranki odločita, da ga ne bosta sprejeli, kar se do danes ni zgodilo, ali če se ena ali obe stranki pritožita, kar se zgodi v približno 73 % sporov (Busch in Reinhardt 2004, 2).

Naslednjo fazo v reševanju spora (če spor v prvi fazi ni rešen) predstavlja pritožba na poročilo, ki ga je pripravila skupina strokovnjakov, pri Pritožbenem telesu (AB). Kot je razvidno iz slike 1, imajo države 60 dni časa, da sprejmejo poročilo, ki jim ga je posredovala skupina, razen če se nanj pritoži ena od strank v sporu. V tem primeru mora AB v roku 60 dni izdati poročilo o poročilu skupine in ga na ta način potrditi, zavreči ali spremeniti (Tatelman in Brougher 2006, 2). V nasprotju s skupinami strokovnjakov gre pri AB za stalno telo, ki ga sestavlja jo pravni strokovnjaki (Busch in Reinhardt 2004, 2). Za sprejemanje poročil AB in poročila skupine so ponovno pristojne države članice STO, ki ju sprejmejo, razen če obstaja konsenz o njunem nesprejetju (Tatelman in Brougher 2006, 2). Ta 'negativni konsenz' (Vuković 2003, 42) je pravzaprav ena največjih (naj)novejših pridobitev reševanja sporov, saj je bil vpeljan z ustanovitvijo STO.

Zadnjo fazo v postopku reševanja spora predstavlja izvršilna faza. Država članica, ki ji je v postopku naložena določena dolžnost, ima na razpolago 30 dni, da obvesti DSB o načinu izpolnjevanja dolžnosti oz. da sproži arbitražni postopek, v katerem bo določen daljši potreben čas za izpolnitev dolžnosti (Tatelman in Brougher 2006, 2). Če v nobenem od teh rokov ne uspe izpolniti obveznosti, se mora z drugo stranko v sporu dogovoriti o načinu kompenzacije (WTO 2008a). Če strankama slednje ne uspe v 20 dneh po sprejetju in posredovanju končnega poročila skupine ali poročila AB, lahko tožnica oz. stranka, ki je zmagala v sporu, zaprosi DSB za dovoljenje za uveljavitev trgovinskih sankcij proti drugi strani, ki ga mora DSB podati v 30 dneh. Zoper uveljavitev sankcij je zopet potreben konsenz, DSB pa bdi nad uresničitvijo razsodb ter tudi uveljavitvijo sankcij (*ibid.*).

² Za slednjo možnost se ponavadi odloči 13 % strank v sporu (Busch in Reinhardt 2004, 2).

Tabela 1: Primerjava predvidenega in dejanskega poteka reševanja spora, na primeru spora med ZDA in Mehiko (DS308).

Predvideni potek		Dejanski potek reševanja spora med ZDA in Mehiko, DS308	
ČAS	ZADEVA	ČAS	ZADEVA
60 dni	Konzultacije, mediacija, itd.	16. marec – 10. junij 2004 (86 dni)	Konzultacije med USA in Mehiko
45 dni	Oblikovanje Panela	10. junij/6. julij – 18. avgust 2004 (43 dni)	Oblikovanje Panela (prvič zavrnjeno/drugič sprejeto)
6 mesecev	Odločanje Panela, Končno poročilo strankam v sporu	18. avgust 2004 – avgust 2005 (1 leto)	Odločanje Panela, končno poročilo (podaljšanje po dogovoru z strankami)
3 tedne	Končno poročilo vsem članom WTO	(+60 dni) 7. oktober 2005	Poročilo Panela dostavljeno vsem članom WTO
60 dni	DSB sprejme poročilo (če ni pritožbe)	6. december 2005 (60 dni)	Mehika se pritoži, poročilo Panela se ne sprejme
60-90 dni	Potek pritožbe, poročilo AB	6. marec 2006 (90 dni)	AB v začetku obvesti, da z delom ne bo uspelo končati v 60. dnevnom roku; Poročilo AB
30 dni	DSB sprejme poročilo AB	24. marec 2006 (18 dni)	DSB sprejme poročilo Panela in AB
1 leto in 3 mesece (1 leto brez pritožbe)	SKUPAJ	1 leto 11 mesecev in 23 dni (1 leto 8 mesecev in 6 dni brez pritožbe)	SKUPAJ

Vir: Izdelano na podlagi WTO (2008a).

3. Sodelovanje držav v postopku za reševanje sporov pri STO glede na njihovo razvitost

Postopek reševanja sporov v okviru STO naj bi pomenil odmak od t. i. 'politike moči' v primerjavi z 'na moč' usmerjenim sistemom GATT, saj naj bi zagotavljal večji 'legalizem' in s tem večjo stopnjo predvidljivosti in učinkovitosti (Besson in Mehdi 2004, 2; Raghavan 2000). Čeprav bi moral tovrstni sistem delovati kot spodbuda DVR za udejstvovanje v okviru STO, Besson in Mehdi (2004) ter Raghavan (2000) opozarjajo na 'institucionalno pristranskost' (*institutional bias*) sistema reševanja sporov. Čeprav imajo vse države članice STO načeloma enak dostop do omenjenega sistema, bi lahko nekatere države v postopku ne sodelovale prav zaradi pravil same institucije (Bown 2005, 1). Zato se bomo v nadaljevanju osredotočili na empirično analizo primerov reševanja sporov in pri tem na zastopanost in aktivnost posameznih, na stopnji razvitosti osnovanih kategorij držav.

3.1 Opredelitev razvitih držav, držav v razvoju in najmanj razvitih držav

Organizacija združenih narodov (OZN) med razvite države (RD) na splošno uvršča države Severne Amerike, Evrope, Japonsko, Avstralijo in Novo Zelandijo, med DVR države Južne in Srednje Amerike, Afriko, Azijo (razen Japonske) ter Oceanijo (razen Avstralije in Nove Zelandije), medtem ko tranzicijske države (TD), tj. države članice Skupnosti neodvisnih držav in tranzicijske države Jugovzhodne Evrope, niso vključene niti med razvite države niti med DVR (United Nations 2007; World Bank 2008a, 2008b). Bolj natančno so v sistemu OZN (Šabič 1999, 27) opredeljeni kriteriji za uvrstitev držav med najmanj razvite države (NRD). Po klasifikaciji Odbora za razvojno politiko ZN (UNCDP) iz leta 2003 spadajo med NRD države, ki

imajo bruto nacionalni dohodek BDP na prebivalca (BND p.c.) pod 750 ameriških dolarjev, slabe človeške vire glede na indeks človeškega premoženja (*Human Assets Index – HAI*) in so gospodarsko ranljive (UNCDP 2004, 15).

Ta primarna klasifikacija na RD, TD, DVR in NRD je osnova našega nadaljnjega preučevanja, pri čemer bomo iz kategorije DVR izločili kategorijo novoundustrializiranih držav (NID), ki predstavljajo skupino držav z relativno napredno stopnjo ekonomskega razvoja (*ibid.*).³

3.2 Sodelovanje držav v postopku za reševanje sporov v okviru STO

Na podlagi premisleka o pomembnosti posameznih držav v mednarodni trgovini bi lahko dokaj pravilno ugotovili, da se razvite države (ZDA in EU) najpogosteje poslužujejo sistema reševanja sporov pri STO; sočasno pa se povečuje število primerov uporabe postopka za reševanje sporov s strani DVR, predvsem za reševanje sporov med seboj (WTO 2007, 269).

Glede na njihov pomen v mednarodni trgovini ni prenetljivo, da so bile ZDA in EU vpletene v večino sporov v okviru STO, Argentina, Brazilija, Indija in Čile so najbolj aktivne med DVR, le-tim pa sta se v obdobju po letu 1995, glede na pogostost sodelovanja v sporih, pridružili tudi Koreja in Mehika (Horn in Mavroidis 2006, 3–7). Čeprav postopek za reševanje sporov uporablja vrsta držav (kot kaže tabela 2 in 3 se sistema v največji meri poslužujejo RD in NID), predstavljene statistike (tabela 4) razkrivajo odsotnost najrevnejših držav članic STO, ki v spore niso vključene niti kot tožnice niti kot tožene stranke.

³ O drugih razvrstitvah gl. Todaro in Smith (2006, 42); Mankiw (2006, 614–643); Waugh (2000, 563–640).

Tabela 2: Najpogostejši tožniki in tožene stranke v postopku za reševanje sporov v okviru WTO od 1. januarja 1995 do 3. marca 20084.

Tožniki Država Število sporov		Tožene stranke Država Število sporov	
ZDA	89	ZDA	99
EU1	78	EU	59
Kanada	29	Indija	19
Brazilijska	23	Argentina	16
Indija	17	Kanada	15
Argentina	15	Japonska	14
Mehika	14	Brazilijska	14
Koreja	13	Mehika	14
Japonska	12	Koreja	13
Čile	10	Čile	12
Avstralija	7	Kitajska	10
Nova Zelandija	7	Avstralija	10

Vir: Lasten izračun na podlagi WTO 2008c.

Tabela 3: Kategorije držav, sodelujočih v postopku reševanja sporov kot tožniki in tožene stranke v obdobju od 1. januarja 1995 do 3. marca 2008.

Kot tožniki			Kot tožene stranke		
Skupina držav	Število primerov	Delež (%)	Skupina držav	Število primerov	Delež (%)
RD	238	60,3	RD	221	59,3
ZDA	89	23,9	ZDA	99	26,5
EU	78	20,9	EU	59	15,8
Ostale RD	71	15,6	Ostale RD	63	16,9
TD	0	0	TD	1	0,27
DVR	161	39,7	DVR	151	40,5
NID	108	27,3	NID	105	28,2
NRD	1	0,27	NRD	0	0
Ostale DVR	52	12,1	Ostale DVR	46	12,3
Skupaj	399	100	Skupaj	373	100

Vir: Lasten izračun na podlagi WTO 2008c.

Tabela 4: Analiza vloženih tožb po kategorijah držav: tožniki in tožene stranke v obdobju od 1. januarja 1995 do 3. marca 2008.

Tožena stranka	Tožnik																	
	RD št. %		ZDA št. %		EU št. %		Ostale RD št. %		TD št. %		DVR št. %		NID št. %		NRD št. %		Ostale DVR št. %	
RD	147	62	49	55	43	55	55	77	0	0	100	62	74	69	0	0	26	50
ZDA	59	25	0	0	31	40	28	39	0	0	52	32	42	39	0	0	10	19
EU	30	13	17	19	0	0	13	19	0	0	37	23	21	19	0	0	16	31
Ostale RD	58	24	32	36	12	15	14	20	0	0	11	7	11	10	0	0	0	0
TD	1	0,4	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
DVR	89	37	40	45	35	45	14	20	0	0	61	38	34	32	1	100	26	50
NID	74	31	35	39	28	36	11	16	0	0	28	17	18	17	1	100	9	17
NRD	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ostale DVR	15	6	5	6	7	9	3	4	0	0	33	21	16	15	0	0	17	33
Skupaj	238 (100 %)		89 (100 %)		78 (100 %)		71 (100 %)		0 (0 %)		161 (100 %)		108 (100 %)		1 (100 %)		52 (100 %)	

Vir: Lasten izračun na podlagi baze podatkov WTO (WTO 2008c).

⁴ V analizo so vključeni vsi vloženi spori v tem obdobju, torej tudi tisti, v katerih postopek še ni končan. To velja tudi za druge tabele in analize v tem poglavju.

Horn in Mavroidis (2006, 4–10) ugotavljata, da je večina pritožb EU usmerjena proti ZDA (40 %), delež pritožb ZDA proti EU pa se je v primerjavi z obdobjem GATT bistveno zmanjšal (s skoraj 60 % na 19 %) (WTO 2007, 271). Obe strani pa imata vse več pritožb proti DVR (ZDA 40 % in EU 35 %), sočasno pa ZDA in EU vse bolj postajata predmet tožb, kar kaže, da druge države skušajo obraniti svoje izvozne interese (*ibid.*).

Po podatkih STO (WTO 2007, 277–278) se je sodelovanje DVR v postopku za reševanje sporov z ustanovitvi STO v primerjavi z GATT opazno povečalo, treba pa je upoštevati, da kar 67 % vseh pritožb DVR predstavljajo NID, torej najbolj propulzivne DVR (Horn in Mavroidis 2006, 4–10). To posledično pomeni, da večina DVR v postopku za reševanje sporov v okviru STO redko sodeluje, NRD in države v tranziciji pa so iz postopka praktično popolnoma izključene (tabela 2 in 3; *ibid.*).

3.3 Morebitni razlogi za podpredstavljenost DVR v postopku za reševanje sporov pri STO: institucionalna pristranskost?

Različni avtorji pripisujejo različne stopnje pomembnosti temeljnemu dejavniku, ki vplivajo na pogostost uporabe sistema reševanja sporov v okviru STO, in posledično tudi morebitnim sistemskim razlogom za podpredstavljenost DVR v postopku reševanja sporov. Bütler in Hauser (2000, 4–27) trdita, da je odločitev o vložitvi tožbe odvisna od moči mehanizma za udejanjenje in od verjetnosti doseči ugodne razrešitve. Tako povečanje reševanja sporov povezuje z 'bolj dovršenimi implementacijskimi postopki' (*ibid.*), čemur nasprotuje Reinhardt (1999), ki povečanje reševanja sporov pripisuje večji dovzetnosti držav za trgovinske politike svojih partnerjev.

Horn, Nordström in Mavroidis (1999) sicer dopuščajo možnost vpliva razlik v pravnih zmožnostih posameznih držav, vendar pa je po njihovem mnenju vzorce sporov mogoče zadovoljivo razložiti z intenzivnostjo trgovinskih interakcij med posameznimi državami ter raznolikostjo in vrednostjo izvoza držav. Tovrstne zaključke o nepomembnosti *politike moči* pa je, kot opozarjajo Holmes, Rollo in Young (Besson in Mehdi 2004, 3), treba jemati z rezervo, saj avtorji ne upoštevajo možnosti samoomejevanja DVR, posledice neugodnih distorzij v postopku reševanja sporov.

Bown (2005, 287–303) opozarja, da se ob analizi spreminljivosti velikosti izvoza in gostote trgovinskih interakcij med državami izkaže pomembnost povračilne in pravne zmožnosti države ter njenega odnosa s toženo stranko (npr. povezanosti preko preferenčnih dogovorov). Guzman in Simmons (2005, 557–78) nasprotno trdita, da DVR vlagajo pritožbe v skladu z svojimi trgovinskimi interesi in se ne bojijo povračilnih ukrepov, kljub temu pa se zaradi pomanjkanja virov soočajo s težavami pri sami identifikaciji kršitev in 'grajenju primera' (angl. *case-building*). Reinhardt (1999, 2) verjetnost predložitve spora pred STO povezuje z zmo-

žnostjo 'domačih' interesnih skupin v državi, da za zaščito svojih izvoznih interesov uspešno izvajajo pritisk na vlado.

Povzemajoč dosedajšnje razpravo lahko ugotovimo, da obstajata dve ključni razlagi za neugoden položaj ekonomsko šibkejših držav v postopku reševanja sporov v okviru STO (Anderson 2002; Mavroidis 2000; Pauwelyn 2000; Raghavan 2000). *Prva razlaga* se nanaša na pomanjkljivo povračilno moč DVR za uveljavitev odločitev v njihovo korist. Tudi če uporabijo povračilne ukrepe, ni nujno, da bi ti odvrnili ekonomsko močnejše države od kršitev (Mavroidis 2000, 811–12; Pauwelyn 2000, 344). Na to 'pomanjkljivo povračilno moč' kaže podatek, da DVR še nikoli niso zavrnile koncesij, ponujenih s strani razvitih držav (WTO 2007, 284). Sočasno pa na problematičnost povračilnih ukrepov s strani ekonomsko šibkejših držav kažejo t. i. 'manjkajoči primeri' (*missing cases*) (Bown in Hoekman 2005, 876), tj. pritožbe (ekonomsko) 'majhnih' držav, ki nikoli niso vložene, ker bi si države poleg stroškov kršitve s tem nakopale še stroške reševanja spora in še druge ekonomske in politične stroške (Bronckers in van den Broek 2005, 115–23).

Predlogi reform, ki naj bi omilili omenjene neugodne učinke reševanja sporov za DVR, tako izpostavljajo pogostejšo uporabo instituta kompenzacije (*compensation*), za izboljšavo učinkovitosti carinskih povračil⁵ in za mehanizme za hitro uresničevanje sklepov organov STO (WTO 2007, 284). Povračilni ukrepi predstavljajo zadnje možno sredstvo uveljavljanja interesov DVR, ki imajo sicer pravico do 'navzkrižnih povračilnih ukrepov' (*cross-retaliation*) in povračilnih ukrepov v drugih sektorjih. Pojavljajo pa se tudi zahteve po pravici skupinskih povračilnih ukrepov s strani več DVR, ki bi zmanjšale morebitne prihodnje stroške posamezne DVR (Pauwelyn 2000, 344–6).

Druga, pogostejša razlaga izključenosti manj razvitih držav iz postopka reševanja sporov pa se nanaša na *omejenost virov*, ki revnim državam onemogočajo pridobivanje informacij za grajenje primera, začetek postopka in za uspešno zagovarjanje primera (Mavroidis 2000, 767–6; Pauwelyn 2000, 336–342). Tudi ko je določena kršitev druge države odkrita, se veliko DVR in NRD znajde v nezavidljivem položaju zaradi omejenega strokovnega znanja, potrebnega za vložitev in uspešno zagovarjanje določenega primera (Raghavan 2000); razlike v pravni zmožnosti države pa so še poudarjene pri nadzoru in izpolnjevanju odločitev (Horn in Mavroidis 1999).

Hoekman in Mavroidis (2000, 534) tako zagovarjata vzpostavitev mehanizmov, preko katerih bi podatke o trgovinskih ali investicijskih ovirah zbiralo in analiziralo specializirano neodvisno telo. Podobno razmišljata Bown

⁵ Nekateri celo omenjajo instrument obvezne in avtomatične carinske kompenzacije, kar bi pomenilo, da bi morale države kršiteljice znižati carine, in sicer v sektorjih, ki bi jih določil DSB ali država tožnica, ki je v sporu zmagala, alternativni predlog pa vključuje predhodno določitev sektorjev, ki padejo pod obvezo liberalizacije v primeru izgube primera (Pauwelyn 2000, 343).

in Hoekman (2005, 861–883), ko poudarjata pomen zasebno-javnega partnerstva med vladami DVR in zasebnimi podjetji, ter nevladnimi organizacijami za spodbudo začetka reševanja sporov v okviru STO. Sodelovanje vseh držav članic STO naj bi olajšala tudi neposredna finančna podpora v pravnem postopku, povečan nadzor s strani Sekretariata STO in grajenje zmožnosti (angl. *capacity-building*) (*ibid.*). Obstajajo tudi predlogi o delitvi sporov na 'manj pomembne' in 'bolj pomembne', pri čemer bi vodenje prvih postalo cenejše in preprostejše, saj bi se izvajalo skrajšani obliki (Nordström 2005).

4. Uporaba sredstev za reševanje trgovinskih sporov v okviru STO: statistična analiza

Dosedanjo razpravo želimo še statistično podkrepiti, in sicer dokazujemo predpostavko, da imajo RD večje možnosti, da njihova pritožba v okviru STO uspe, kot jih imajo DVR. Klasifikacija, ki jo uporabljamo pri kvantitativni analizi, je že omenjena klasifikacija OZN.

Pri analizi smo vzeli v obzir le spore, ki so bili sproženi pred STO v obdobju 2001–2005. Leto 2001 smo izbrali zaradi dveh dogodkov (napad na trgovinska dvojčka in vstop Kitajske v STO), leto 2005 pa je predvsem pragmatičnega značaja, in sicer smo predvidevali, kar se je izkazalo za točno, da je večina sporov, ki so bili sproženi do leta 2005, že rešenih, kar pa za naslednja leta ne moremo trditi.

Spore smo klasificirali na dva načina: v enem primeru je tožnik vsaj ena RD, ki toži vsaj eno DVR, medtem ko je v drugem primeru tožnica vsaj ena DVR, ki toži vsaj eno RD. Tako nas ne zanima, kdo vse se je kasneje pridružil tožniku ali tožencu, ampak le začetna pozicija.

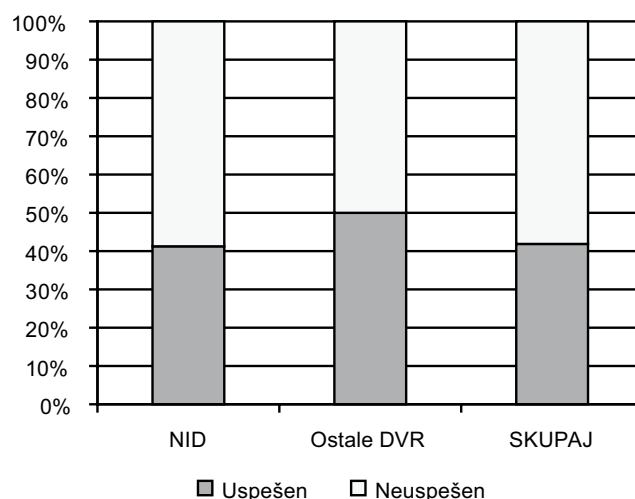
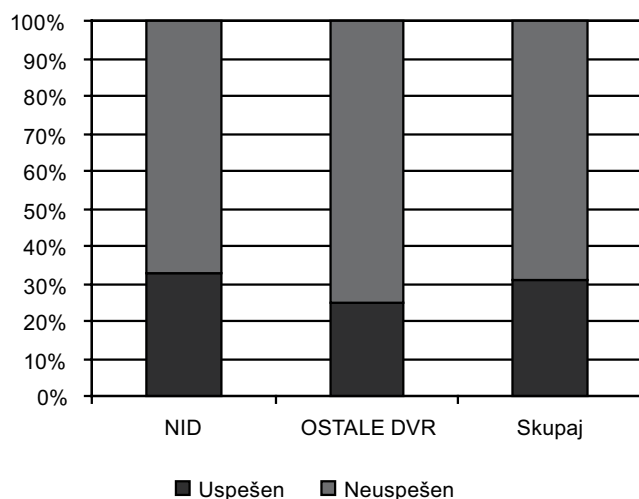
Kaj pomeni, da je spor rešen v korist tožnice ali toženke? Gre za dejstvo, da je DSB podprl predlog in dokazuje tožnice, v tem primeru je spor rešen v njeno korist in obratno. Upo-

števali smo tudi to, kako se je odločilo prizivno telo, če se je tožnica obrnila nanj. Druge oblike reševanja sporov (npr. pogovori, pogajanja) smo iz klasifikacije izločili, prav tako pa se nismo ozirali na uveljavljanje odločitve in sprejetih ukrepov. Slika 2 prikazuje uspešnost razvitih držav v pritožbah do DVR v obdobju 2001–2005, slika 3 pa uspešnost DVR v pritožbah zoper RD.

Sliki 2 in 3 nakazujeta, da je naša predpostavka, da so pravila STO bolj naklonjena (objektivna pristranskost) RD, napačna, saj je tretjina sporov, ki jih RD sprožijo proti DVR, rešena v korist RD, medtem ko je več kot 40 % sporov, ki jih DVR sprožijo proti RD, rešena v korist DVR. Na podlagi te analize 'čez palec' bi lahko dejali, da so pravila bolj naklonjena DVR in ne RD, kar smo predpostavili mi. Vendar zadeva ni tako enoznačna, da bi lahko na podlagi teh podatkov pripravili zaključek. Dejstvo ostaja, da se kar nekaj DVR zaradi pomanjkanja sredstev, časa in znanja reševanja sporov sploh ne loteva v okviru STO, ampak 'podležejo' zahtevam močnejše, običajno razvitejše države, kot tudi, da včasih odločitev o sporu ni izpeljana do konca, ker tožena stranka prej ukrep(e) umakne ali pa se s tožnico pogodita o nadomestnih pozitivnih ukrepih. Zadnje dejstvo, ki omejuje razmišljanje o reševanju sporov v okviru STO pa je, da je bilo v obdobju 2005 le 38 % vseh sporov, ki so bili sproženi v okviru STO, sporov med DVR in RD, in še ti so bili večinoma med NID in RD, kar še bolj potrjuje našo tezo o omejenih danosti drugih, manj razvitih DVR za reševanje sporov v okviru STO. Poleg tega je treba tudi upoštevati, da niso vse države, še posebej tiste v razvoju, članice STO.

Če skušamo ugotoviti, koliko sporov, ki jih sprožijo RD in DVR, je rešenih v korist ene ali druge tožnice, lahko ugotovimo močno pozitivno povezanost med vloženimi tožbami s strani DVR (NID) in RD, kar pomeni, da bi težko trdili, da gre za institucionalno pristranskost mehanizma reševanja sporov v okviru STO ($\chi^2 \neq 0$).

Slika 2 in slika 3: Uspešnost reševanja sporov znotraj WTO med različnimi skupinami držav.

Vir: Lasten izračun na podlagi podatkov WTO.

Prav tako se kot močna povezava kaže povezava med pozitivno rešenimi spori med RD in preostalimi DVR, kar še bolj izrazito kaže na neinstitucionalno pristranskost mehanizmov reševanja sporov v okviru STO.

Kako pojasniti dejstvo, da statistične metode kažejo institucionalno nepristranskost, DVR se pa vseeno ne odločajo za tožbo drugih RD, če že, pa v omejenem okviru?

Najprej velja poudariti nekaj pomanjkljivosti statistične metode pri preučevanju tega pojava, in sicer majhnost vzorca ter problem povezovanja spremenljivk med sabo. Dejstvo je, da majhen vzorec zakrije določene pojave, ki bi se lahko izkazali na velikem vzorcu, a jih zaradi majhnega števila sporov v obdobju 2001–2005, ki so se zaključili, ne moremo zagotovo dokazati. Kot drugo pa se kot problem pri analizi kaže povezovanje sposobnosti reševanja sporov med RD in DVR, pri čemer je že začetna točka napačna, saj lahko iz dosedanje kvalitativne analize predvidimo, da se DVR, zaradi strukturnih in lastnih omejitev, redkeje odločajo za tožbo pred STO. Spor skušajo rešiti na drugačen način – npr. s pogajanjem ali pa na omejitve sploh ne reagirajo. To torej pomeni, da RD relativno bolj uporabljajo ukrepe STO za doseg svojih ciljev, kot to počnejo DVR, kar že v začetku pokvari objektivno sliko obravnave reševanje sporov v okviru STO.

5. Zaključek

V okviru GATT in STO je glede reševanja sporov med državami pogodbenicami oz. članicami vedno obstajala dilema med uporabo diplomatskih sredstev in določenimi pravnimi postopki. V primeru STO sta v uporabi obe vrsti postopkov. Države se, kljub temu da se je v Urugvajskem krogu pogajanj okrepila vloga pravnih mehanizmov ter podrobneje kodificiral postopek reševanja sporov med članicami STO, še vedno zelo aktivno poslužujejo neinstitucionalnih in diplomatskih oblik reševanja sporov. Poleg razvojnega trenda, da se spori rešujejo z uporabo prava ter specializiranih teles STO, ki vključujejo nevtralne strokovnjake, se na formalni ravni kaže tudi premik k večji enakopravnosti držav v postopku reševanja sporov. Enakopravnost se je okrepila tudi zaradi predvidljivosti postopkov, kar je bila nazorno prikazano v prvem poglavju z opisom postopka reševanja sporov, kot je trenutno v veljavi v STO.

Glede na predstavljene empirične podatke o praktično popolni odsotnosti večine DVR, NRD in TD pri postopku reševanja sporov v okviru STO, bi se vsekakor težko strinjali s trditvijo, da je mehanizem DSU popolnoma odpravil na moči temelječe odnose med državami in s tem vzpostavil popolno enakost med njimi. Čeprav je vzorce pogostosti sporov in aktivnosti posameznih držav pri

Tabela 5: Povezava med uspešno rešenimi spori med RD in NID.

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (s-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	61,672 ^b	1	,000		
Continuity Correction ^a	58,237	1	,000		
Likelihood Ratio	74,485	1	,000		
Fishers Exact Test				,000	,000
Linear-by-Linear Association	61,056	1	,000		
N of valid Cases	100				

^a Computed only for a 2x2 table

^b 0 cells (0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 12,30

Vir: Lasten izračun na podlagi podatkov WTO (2008).

Tabela 6: Povezava med uspešno rešenimi spori med RD in ostalimi DVR.

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (s-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	42,857 ^b	1	,000		
Continuity Correction ^a	40,048	1	,000		
Likelihood Ratio	54,872	1	,000		
Fishers Exact Test				,000	,000
Linear-by-Linear Association	42,429	1	,000		
N of valid Cases	100				

^a Computed only for a 2x2 table

^b 0 cells (0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 12,30

Vir: Lasten izračun na podlagi podatkov WTO (2008).

njihovem reševanju do neke mere mogoče razložiti z raznolikostjo in vrednostjo izvoza držav, na odločitve države za nesodelovanje vplivajo tudi spremenljivke 'institucionalne pristranskosti', generirane s pravili samega sistema. Na podlagi predstavljenih dejstev lahko torej delno potrdimo našo prvo raziskovalno hipotezo, da se kljub razvoju k večjemu legalizmu in pravni enakosti vseh članic DVR v veliko manjši meri poslužujejo reševanja sporov v okviru STO kot RD. Hipoteza je delno potrjena zaradi odstopanja, ki se pojavlja v primeru NID, ki se reševanja sporov z mehanizmi STO poslužujejo precej pogosteje, kot preostale DVR. Kljub odstopanju oz. v skladu z njim lahko zapišemo, da bo sodelovanje države v pravnem postopku pred STO manj verjetno, če: država nima zadostne moči za povračilne ukrepe, ki še vedno predstavljajo temelj mehanizma za reševanje sporov; nima zadovoljivih pravnih virov, predvsem strokovnega znanja; je odvisna od bilateralne pomoči tožene stranke in je s toženo stranko sklenila preferenčni trgovinski sporazum. Te karakteristike so tipične za DVR, z izjemo NID, posebej pa tovrstni dejavniki prizadevajo najrevnejše, to so NRD.

A kljub temu navedenih zaključkov, da namreč države na nižji stopnji razvitosti v postopku ne sodelujejo prav zaradi spodbud, generiranih s pravili same institucije, seveda ne smemo jemati absolutno.

Na podlagi statistične analize uspešnosti RD v pritožbah proti DVR na eni in DVR v pritožbah zoper RD ne moremo potrditi naše druge raziskovalne hipoteze, da se v primerih, kadar so v sporu udeležene DVR in RD, kaže trend reševanja spora v korist razvite države. Analiza sporov za obdobje 2001–2005 namreč nakazuje celo nekoliko večjo uspešnost tožbenih zahtevkov DVR, kar nasprotuje naši hipotezi. Ta zaključek velja v primerih, ko DVR postopek dejansko uporabijo in v njem sodelujejo do konca. Pri tem opozarjamo na nekatere pomanjkljivosti statistične metode pri preučevanju tega pojava, in sicer na majhnost vzorca ter problem povezovanja spremenljivk sposobnosti reševanja sporov med RD in DVR zaradi manjše zastopanosti oziroma sodelovanja slednjih v postopku za reševanje sporov v okviru STO, kar izkrivlja objektivno sliko o obravnavani tematiki. Ključni problem reševanja sporov v okviru STO torej ni pristranskost v razsojanju o tožbenih zahtevkih v prid RD, ampak dejstvo, da se DVR in predvsem NRD redkeje poslužujejo ukrepov STO za reševanje sporov.

Literatura

1. Anderson, Kym (2002). Peculiarities of Retaliation in WTO Dispute Settlement. *World Trade Review* 1(2): 123–34. Dosegljivo: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=116337> (8. 3. 2008).
2. Besson, Fabien in Racem Mehdi (2004). *Is the WTO Dispute Settlement System Biased Against Developing Countries? An Empirical Analysis*. Dosegljivo: http://www.ecomod.net/conferences/ecomod2004/ecomod2004_papers/199.pdf (8. 3. 2008).
3. Bown, Chad P. in Bernard M. Hoekman (2005). WTO Dispute Settlement and the Missing Developing Country Cases: Engaging the Private Sector. *Journal of International Economic Law* 8(4): 861–90. Dosegljivo: <http://jiel.oxfordjournals.org/cgi/reprint/8/4/861> (9. 3. 2008).
4. Bown, Chad P. (2005). Participation in WTO Dispute Settlement: Complainants, Interested Parties, and Free Riders. *World Bank Economic Review* 19(2): 287–310. Dosegljivo: http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/1W3P/IB/2005/03/17/000012009_20050317142750wps3540.txt (8. 3. 2008).
5. Bronckers, Marco in Naboth van den Broek (2005). Financial Compensation in the WTO: Improving the Remedies of WTO Dispute Settlement. *Journal of International Economic Law* 8(1): 101–126. Dosegljivo: <http://jiel.oxfordjournals.org/cgi/reprint/8/1/101> (9. 3. 2008).
6. Brosch, Kevin J. (1998). *Improvements in WTO Dispute Settlement*. Dosegljivo: <http://www.ers.usda.gov/publications/wrs984/wrs984f.pdf> (24. 3. 2008).
7. Busch, Marc L. in Eric Reinhardt (2004). *The WTO Dispute Settlement*. Stockholm, Swedish International Development Agency. Dosegljivo: <http://userwww.service.emory.edu/~erein/research/SIDA.pdf> (24. 3. 2008).
8. Büttler, Monika in Heinz Hauser (2000). The WTO Dispute Settlement Mechanism: A First Assessment from an Economic Perspective. *Journal of Law, Economics & Organization* 16(2): 503–33. Dosegljivo: <http://jleo.oxfordjournals.org/cgi/reprint/16/2/503> (8. 3. 2008).
9. Garrett, Geoffrey in James M. Smith (1999). *The politics of WTO dispute settlement*. Dosegljivo: <http://www.yale.edu/leitner/pdf/1999-05.pdf> (24. 3. 2008).
10. *General Agreement on Trade and Tariffs*. Predlagan v okviru Združenih narodov leta 1947, podpisan 1. januarja 1948. Verzija z vsemi do sedaj dogovorjenimi amandmaji in dopolnila. Dosegljivo: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm (24. 3. 2008).
11. Graz, Jean-Cristophe (1999). The Political Economy of International Trade. *Journal of International Relations and Development* 2(3): 288–306.
12. Guzman, Andrew T. in Beth A. Simmons (2005). Power Plays and Capacity Constraints: The Selection of Defendants in World Trade Organization Disputes. *Journal of Legal Studies* 34(2): 557–598. Dosegljivo: <http://www.law.uchicago.edu/Lawecon/International/guzman-simmons.10-19-04.pdf> (8. 3. 2008).
13. Hoekman, Bernard M. in Petros C. Mavroidis (2000). WTO Dispute Settlement, Transparency and Surveillance. *World Economy* 23(4): 527–542. Dosegljivo: <http://books.google.com/books?hl=sl&lr=>

- &id=M50ilBRomygC&oi=fnd&pg=PA131&dq=WTO+Dispute+Settlement,+Transparency+and+Surveillanc e% E2%80%99,&ots=sUqpsMHYX5&sig=GPOT5KeP wvwIUdgaOrhmEs5dDis (8. 3. 2008).
14. Horn, Henrik in Petros. C. Mavroidis (2006). *The WTO Dispute Settlement System 1995–2004: Some descriptive statistics*, mimeo. Dosegljivo: <http://siteresources.worldbank.org/INTRES/Resources/469232-1107449512766/HornMavroidisWTODSUDatabaseOverview.pdf> (8. 3. 2008).
 15. Horn, Henrik, Hakan Nordström in Petros C. Mavroidis (1999). Is the Use of the WTO Dispute Settlement System Biased? *CEPR Discussion Paper 2340*. London: Centre for Economic Policy Research. Dosegljivo: http://www.iimahd.ernet.in/~partha/Mavroidis_CEPR2340.pdf (8. 3. 2008).
 16. Jackson, John J. (1998). *The World Trade Organization: Constitution and Jurisprudence*. London: The Royal Institute of International Affairs.
 17. Mankiw, Gregory N. (2006). *Principles of Economics*, 4. izdaja. Thomson South-Western. Dosegljivo: http://books.google.com/books?hl=sl&lr=&id=iuHsIuez5qoC&oi=fnd&pg=PP13&dq=Newly+Industrialized+Countr ies+AND+Pawe%C5%82+Bo%C5%BCyk&ots=ViYAjgBPfFa&sig=zrvoeDzSqLIYaGTVXAwdLcl_eBQ#PPA164,M (7. 3. 2008).
 18. Mavroidis, Petros C. (2000). Remedies in the WTO Legal System: Between a Rock and a Hard Place. *European Journal of International Law* 11(4): 763–813. Dosegljivo: <http://ejil.oxfordjournals.org/cgi/reprint/11/4/763> (9. 3. 2008).
 19. Nordström, Hakan (2005). *The Cost of WTO Litigation, Legal Aid and Small Claim Procedures*. Manuscript, Swedish National Board of Trade (Global Trade Department). Dosegljivo: <http://scholar.google.com/scholar?hl=sl&lr=&q=author:%22Nordstr%C3%B6m%22+intitle:%22%22+&um=1&ie=UTF-8&oi=scholarr> (9. 3. 2008).
 20. Pauwelyn, Joost (2000). Enforcement and Countermeasures in the WTO: Rules are Rules – Toward a more Collective Approach. *American Journal of International Law* 94(2): 335–47. Dosegljivo: [http://links.jstor.org/sici?sici=0002-9300\(200004\)94%3A2%3C335%3AEACITW%3E2.0.CO%3B2-R](http://links.jstor.org/sici?sici=0002-9300(200004)94%3A2%3C335%3AEACITW%3E2.0.CO%3B2-R) (9. 3. 2008).
 21. Raghavan, Chakravarthi (2000). The World Trade Organization and its Dispute Settlement System: Tilting the balance against the South. *Trade and Development Series No. 9*. Dosegljivo: <http://www.twinside.org.sg/title/tilting.htm> (15. 3. 2008).
 22. Reinhardt, Eric (1999). *Aggressive Multilateralism: The Determinants of GATT/WTO Dispute Initiation, 1948–1998*. Prepared for delivery at the 1999 Annual Meeting of the International Studies Association, 17-20 February 1999, Washington, D.C. Dosegljivo: http://www.isr.umich.edu/cps/pewpa/archive/archive_99/19990004.pdf (8. 3. 2008).
 23. Šabič, Zlatko (1999). Institucionalizacija mednarodne skupnosti od sedemnajstega stoletja do druge svetovne vojne. *Časopis za kritiko znanosti XXVII*(197): 15–32.
 24. Tatelman, Todd B. in Cynthia M. Brougher (2006). *WTO Dispute Settlement: Stages and*
 25. *Pending U.S. Activity Before the Dispute Settlement Body*. Congressional Research Service.
 26. Todaro, Michael P. in Stephen C. Smith (2006). *Economic Development*, 9. izdaja. Harlow: Pearson Addison-Wesley.
 27. Türk, Danilo (2007). *Temelji mednarodnega prava*. Ljubljana: Založba GV.
 28. United Nations (2007). *Standard Country or Area Codes for Statistical Use*. Series M, No. 49, Rev. 4. United Nations publication, Sales No. M.98.XVII.9. Dosegljivo: <http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm> (5. 3. 2008).
 29. UNCDP (2004). *Report on the sixth session*. Economic and Social Council Official Records, Supplement No. 13, E/2004/33. New York: United Nations. Dosegljivo: <http://www.un.org/special-rep/ohrrls/ldc/E-2004-33.pdf> (5. 3. 2008).
 30. Vuković, Marko (2003). *Reševanje sporov v okviru Svetovne trgovinske organizacije: Ali je velikost pomembna?* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
 31. Waugh, David (2000). *Geography, An Integrated Approach*. Nelson Thornes Ltd. Dosegljivo: <http://books.google.com/books?id=7GH0KZZthGoC&pg=PA603&dq=isbn:017444706X&ei=KI7RR93cGJbWzATBh7WdAg&hl=sl&sig=2pQxck9AKOFr0P7uJudUBLShrTs#PPA3,M1> (7. 3. 2008).
 32. Wilkinson, Rorden (2006). *The WTO: Crisis and the Governance of Global Trade*. London in New York: Routledge.
 33. World Bank (2008a). *Country Classification*. World Bank Group. Dosegljivo: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/0,,contentMDK:20420458~menuPK:64133156~pagePK:64133150~piPK:64133175~theSitePK:239419,00.html> (2. 3. 2008).
 34. World Bank (2008b). *World Bank List of Economies*. World Bank Group. Dosegljivo: <http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/CLASS.XLS> (5. 3. 2008).
 35. World Trade Organization – WTO (2007). *World Trade Report 2007*. Geneva: WTO Publications, World Trade Organization. Dosegljivo: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report07_e.pdf (24. 3. 2008).

36. World Trade Organization – WTO (2008a). *A unique contribution*. Dosegljivo: http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/displ_e.htm (24. 3. 2008).
37. World Trade Organization – WTO (2008b). *Dispute settlement*. Dosegljivo: http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm (24. 3. 2008).
38. World Trade Organization – WTO (2008c). *Dispute Settlement: Find Disputes Cases*. Dosegljivo: http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/find_dispu_cases_e.htm#results (8. 3. 2008).